

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК АТРИБУТ СУБ'ЄКТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ВНЗ

У статті здійснено теоретичний аналіз категорії справедливості як атрибуту суб'єктності людини, що являє собою невід'ємну складову продуктивної міжособистісної взаємодії. Справедливість розглядається як один з полюсів континууму «любов-справедливість», запропонованого позитивною психотерапією. Опираючись на категорії «свобода і відповідальність», «вибір і вчинок», «цінності і смисли», виокремлено основні засади реалізації викладачем ВНЗ принципу справедливості в педагогічному спілкуванні.

Ключові слова: суб'єкт, справедливість, любов, свобода, відповідальність, вчинок, вибір, смисл.

Theoretical analysis of category of justice as attribute of person's subjectiveness, which represents an essential part of effective interpersonal interaction, has been made in the article. Justice has been viewed as a side of «love-justice» scale, proposed by positive psychotherapy. Based on categories of «liberty and responsibility», «choice and action», «values and sense», foundations of realization of principle of justice in pedagogical intercourse by university teacher have been emphasized.

Key words: subject, justice, love, liberty, responsibility, action, choice, values and sense.

Стан української наукової думки нині переживає період свого розквіту. Незаперечним є той факт, що вітчизняна психолого-педагогічна теорія і практика сьогодення перебуває під знаком теоретико-методологічного піднесення та емпірико-методичного вдосконалення. Міцно вкорінена суб'єктно-вчинкова парадигма в галузі національної освіти продовжує кращі традиції екзистенційного аналізу (А.Ленгле, Ж.-П.Сартр, В.Франкл, М.Шелер, К.Ясперс), гуманістичного напрямку психології (А.Маслоу, К.Роджерс) та ін. Визначальним для вітчизняної наукової думки є не сліпе наслідування зарубіжного досвіду та його некритична абсорбція, а вдале трансформування найкращих здобутків світової науки й практики в лоно національної свідомості та традиційного світосприйняття.

У межах суб'єктно-вчинкової парадигмальної моделі сучасної психології відбувається повернення діяльності власне діяча, а людина постає вільним суб'єктом, який через особистісний вибір і відповідальне ставлення здатен до самотрансценденції. Беручи свій початок від наукової спадщини Хайдеггера, Гегеля, Канта, Сартра, сучасна українська наукова думка застосовує та повною мірою розкриває значення й значущість таких категорій, як «свобода» і «відповідальність» (М.В.Савчин), «вчинок» і «вибір» (В.А.Роменець, В.О.Татенко), «цінності» і «смисли» (З.С.Карпенко) як невід'ємних характеристик суб'єктної іпостасі людини. Проте, незважаючи на повноту розуміння останньої крізь призму зазначених категорій, питання справедливості як показника суб'єктності ще не стало предметом спеціального психолого-педагогічного дослідження.

Феноменологічно суб'єктність виявляється в здатності індивіда реалізувати власний стиль життя, ставати його автором, перетворюючи зовнішні обмеження і замовлення в потенціал саморозвитку. Категорія суб'єкта стала предметом вивчення низки видатних дослідників у царині психолого-педагогічних наук (К.О.Абульханова, Г.О.Балл, О.В.Брушлинський, М.Й.Боришев-

ський, Є.І.Ісаєв, Н.Ф.Каліна, З.С.Карпенко, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, М.В.Савчин, В.І.Слободчиков, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Ю.М.Швалб та ін.). У концепціях Б.Г.Ананьєва, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна суб'єктність виступає необхідною для здійснення діяльності якістю індивіда. К.О.Абульханова, розглядаючи особистість як суб'єкт власної життєдіяльності, доводить, що вона є цілісністю, яка типовими для неї способами взаємодіє з обставинами свого життя, виробляє ці способи, організовує своє життя, а не просто слідує за подіями.

В авторській концепції аксіогенезу особистості З.С.Карпенко зазначається, що суб'єктність людини є формовивом її інтенціонального воління, яке використовує психофізіологічні ресурси організму й можливості соціокультурних контекстів [5, с.159]. Суб'єкт постає носієм екзистенційних цінностей, які оформлюються і знаходять свій вираз на особистісному рівні життєдіяльності. «Суб'єктність є способом реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення в просторі мотиваційно-ціннісних відношень» [3, с.88].

Суб'єктна парадигма В.О.Татенка «концентрує науковий інтерес до людського життя із середини детермінаційного процесу як авторського здійснення самою людиною сутнісного проекту свого індивідуального життя» [5, с.329]. Бути суб'єктом – значить бути джерелом активності, дії, думки, цінностей і смислів, хотіти й могли починати причинний ряд із самого себе, виходячи за межі наперед визначеного, бути спроможним відповідально перетворювати світ і себе в цьому світі за власними проектами, урахуваючи соціальні й природні закони світобудови.

Досліджуючи аксіопсихологію вищої школи, Г.К.Радчук визначає суб'єктність як інтегральну характеристику зрілої особистості, результат розвитку самосвідомості, яка полягає в активному, свідомому ставленні до світу та перетворенні себе в ньому [9, с.107]. Авторка зазначає, що суб'єктність – це властивість, яка визначає ступінь свободи особистості й розвивається на основі власних потенційних можливостей, але при цьому розгортання цих потенцій ініціюється зовнішнім середовищем, перш за все освітнім.

Таким чином, розуміння категорії «суб'єктності» як іманентної здатності індивіда проявляти активність дозволяє охарактеризувати її як визначальний принцип людського життєздійснення, що забезпечує досягнення акмеологічної вершини особистісного зростання – реалізацію духовного потенціалу людини, що «виокремлює її з-поміж інших сущих і надає їй якісної своєрідності» [5, с.329]. Досягнення людиною рівня власне суб'єктного буття відбувається в реалізації нею права на здійснення вибору та вчинку, прояві свободи й відповідальності, утіленні цінностей та особистісних смислів. Поряд із цим припущення про потенційну притаманність справедливості кожному життєвому акту суб'єкта дозволяє розширити палітру суб'єктоутворювальних категорій, а також спектр сучасної психолого-педагогічної проблематики.

Справедливість як етична категорія визначається, за словником, як поняття моральної свідомості, що характеризує такий стан речей, який розглядається як належне, відповідне певному розумінню сутності людини та її прав

[11, с.338]. У вітчизняній науці, передовсім етиці, предметом осмислення є категорія «суспільна справедливість», що означає однаковий зв'язок усіх членів суспільства й засобів виробництва з рівністю їхніх (членів суспільства) реальних політичних і юридичних прав, що звідси випливають, і з потребою розподілу матеріальних благ за працею [1, с.5]. Зокрема, поняття справедливості включало співвідношення між роллю різних людей у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між діянням та віддачею (злочином і карою), достоїнством людини та її винагородою, правами й обов'язками.

У контексті філософсько-психологічної теоретизації поняття «справедливість» здається прийнятним і не викликає гострої суперечності. Проте в рамках суб'єктно-вчинкової парадигми в галузі освіти, зокрема вищої, виникає необхідність обґрунтування сутності та шляхів реалізації справедливості в міжособистісних педагогічних взаєминах. Достеменно відомо, що категорія справедливості являє собою невід'ємний атрибут навчально-виховної взаємодії, але в той самий час постає питання щодо безпосереднього прояву справедливості учасниками педагогічного процесу на тлі тих трансформаційних процесів, що відбуваються в системі вищої національної освіти.

І.Д.Бех, розглядаючи проблему справедливості на міжіндивідуальному рівні, розуміє під нею вид міжособистісної взаємодії, що ґрунтується на значущості справ (чи поведінки) взаємодіючих суб'єктів [1, с.5]. Отже, іде мова про відносини справедливості, які кожна людина визнає потрібними й обов'язковими, що свідчить про високу суб'єктивну ціну справедливості для індивіда. Дослідник зазначає, що справедливість є найпростішою потребою, властивою людині незалежно від її особистісного розвитку й суспільних умов, у яких вона перебуває [1, с.6]. Тому справедливість, будучи особливим особистісним утворенням, стверджує, з одного боку, моральне право людини вимагати до себе справедливості від інших, з іншого, – це обов'язок бути самому справедливим до інших.

Часом річ, розуміння якої не викликає сумніву, насправді виявляється змістовно невичерпною. Так само може відбуватись із справедливістю, адже попри всім відому істину «Вчиняй так, як би ти хотів, щоб вчиняли з тобою», питання досягнення взаємопорозуміння в навчально-виховній взаємодії для багатьох лишається відкритим. У цій статті аналіз особливостей реалізації принципу справедливості в міжособистісній взаємодії ВНЗ зробимо з позиції викладача як організатора й ініціатора педагогічного спілкування. Такий підхід обумовлений віковими відмінностями учасників навчально-виховного процесу, специфікою їх життєвого та наукового досвіду, а також реалізацією ними різних соціальних ролей у педагогічній взаємодії.

Цілісність уявлення про справедливість можлива за умови розгляду її як одного з полюсів континууму «любов-справедливість», що пропонується позитивною психотерапією. У цьому контексті проблема педагогічної взаємодії полягає в тому, що традиційно в нашій свідомості прояв любові тісно переплітається з поняттям слухняності як невід'ємного її атрибута. Ставлення до іншого як до того, хто має відповідати моїм вимогам та очікуванням, позбавляє стосунки продуктивності й можливості пізнання краси багатогранності людсь-

кого буття. З погляду В.Франкла, любов концентрує погляд на тому, що може бути, але поки що не існує [12]. Любов – це здатність зрозуміти людину в її суті, у її конкретності та неповторності, а також осягати її цінність і необхідність [12, с.96]. У гуманістичному психоаналізі Е.Фромма відображені такі атрибути, притаманні справжній любові, як піклування, відповідальність, повага та знання, що проявляється в зацікавленості в собі та іншому як носіях «людської таємниці» [13]. Через прояв у ставленні до партнера зазначених якостей, завдяки любові, людина може сприйняти внутрішню сутність іншої людини, на відміну від творення з неї бажаного та зручного об'єкта.

Якщо розуміти справедливість як інший край цілісності «любов-справедливість», тоді, виходячи з того, що любов у педагогічній взаємодії – це прийняття (емоційна складова), то справедливість може бути визначена як щирий інтерес і прагнення пізнати себе та партнера у взаємодії (когнітивна складова).

З позиції позитивної психотерапії, започаткованої німецьким лікарем-психотерапевтом, доктором медичних наук Н.Пезешкіаном, справедливість визначається як здатність зважувати та відповідно (домірно) порівнювати свої інтереси й інтереси іншого [6]. Отже, при дотриманні принципу справедливості в міжособистісній взаємодії партнери об'єктивно оцінюють результати дій і вчинків без «скидки» на індивідуальні особливості людей. Результатом прояву справедливості в спілкуванні є виникнення почуття довіри та надії, що впливає на очікування людини стосовно свого майбутнього [7].

Досягнення викладачем продуктивних педагогічних взаємин, які розглядаються в спектрі двох різноспрямованих складових єдиного цілого («любов-справедливість»), шляхом надання пріоритету одній із двох визначених альтернатив вбачається недоцільним, адже, як писав Ф.Ніцше: «Ніколи істина не спиралась на плече категоричного» [8, с.52]. Так, якщо у взаємовідносинах справедливість зводиться до абсолюту, то незабаром виникає зачароване коло, у якому одна несправедливість спричиняє іншу, коли партнери концентрують увагу лише на результатах своєї діяльності та помічають окремі сторони цілісної особистості іншого. Із цього приводу Н.Пезешкіан пише: «Справедливість без любові бачить лише досягнення і може тільки порівнювати. Прийняття без справедливості втрачає контроль над реальністю. Важливо поєднувати любов і справедливість. Однаково ставитися до двох різних людей – означає бути несправедливим стосовно однієї з них» [6, с.106]. Таким чином, справедливість пізнається через любов, яка, у свою чергу, може панувати тільки в атмосфері справедливості.

На жаль, умови роботи у сфері національної освіти до сьогодні лишуються такими, що життя педагога дає достатньо підстав почувати несправедливість відносно себе. Часом, здавалося б, тотальна несправедливість, що виявляється у відсутності з боку студентів належної поваги, бажання вчитися нового, у невідповідності отримуваної винагороди (доходу) затрачуваним зусиллям тощо, зводить нанівець усі зусилля її інституційного чи, хоча б, морального закріплення. Негативні емоції, гіркий відчай, почуття екзистенційного спустошення, викликані браком справедливості в педагогічному спілкуванні, стають причинами синдрому емоційного вигорання та професійних деструкцій викладача. Відпо-

відь на цілком природне запитання про можливість досягнення справедливості в навчально-виховній взаємодії не лежить на поверхні здійснюваного нами аналізу, адже, попри всю ясність і прозорість, категорія справедливості залишається однією з найменш розроблених у сучасній психологічній науці.

З метою обґрунтування можливостей реалізації принципу справедливості в педагогічному спілкуванні ВНЗ, звернемося до деяких положень екзистенційного напряму філософсько-психологічної наукової думки. Зокрема, провідною ідеєю творчої спадщини Ж.-П.Сартра є ствердження людської екзистенції через незаперечність існування свободи: «Ми приречені на свободу, вкинуті у свободу або, як каже Гайдеггер, «полишені» їй» [10, с.664]. Свобода, будучи тотожною існуванню людини, постає основою цілей, які досягаються у вільному виборі, що припускає початок реалізації, а також у дії, бо для людської реальності «бути – це діяти, а припинити діяти – це припинити бути» [10, с.653]. За свою свободу, вибір й дію людина несе абсолютну відповідальність, що є природним наслідком волевиявлення. Бути відповідальним – значить «усвідомлювати, що ти – незаперечний автор якоїсь події чи об'єкта» [10, с.751]. Отже, тотальність людської свободи, вибору й відповідальності створює ситуацію, яка є відображенням сутності буття суб'єкта: «Ситуація – моя тому, що вона є образом мого вільного самовибору, і все, що вона презентує мені, є моїм, оскільки це репрезентує й символізує мене» [10, с.752]. Згідно з філософською позицією Ж.-П.Сартра, висновуємо, що суб'єкт, іманентно здатний до творення власного неповторного життєвого шляху, самостійно може обирати справедливість або несправедливість ситуації чи взаємодії.

Спосіб визначення вчинків і подій як справедливих чи несправедливих може бути пояснений за аналогією процедури знаходження сенсу ситуації, розробленої засновником логотерапії В.Франклом. Відповідно до авторської концепції екзистенційного аналізу, розуміння сенсу відбувається, коли людина «робить поворот на 180 градусів», тобто замість здивування щодо невідповідності життєвої події власним очікуванням, необхідно визначитися, чи відповідає сама людина очікуванням ситуації [12]. Такий оберт у відношенні до життя актуалізує людську здатність бути запрошеною життям – розчутити запит наявної життєвої ситуації, співвіднести її із собою і знайти єдину правильну відповідь на нього. Підтвердження зазначеному знаходимо також у Ж.-П.Сартра: «Світ дає поради тільки тоді, коли його запитують, а запитати його можна тільки задля точно визначеної мети» [10, с.617]. Чути запит ситуації – означає вбачати в ній сенс, а також ставитися до неї як до такої, що приносить користь, що, відповідно, і є справедливістю.

А.Ленгле, учень В.Франкла, продовжує розвиток концепції «екзистенційного повороту» свого вчителя ще одним «поворотом на 180 градусів». Тобто, на думку автора, погляд людини, спрямований у зовнішній світ, має бути також звернений і на саму себе, на персональне в собі [4, с.105]. Цей поворот дозволяє побачити Person (фундаментальну цінність, основу людського буття, праоснову, з якої Я черпає свою духовну силу) у її цілісності, а також відкриває доступ до автентичності, закріплюючи таким чином персональну екзистенцію суб'єкта. Відтак ми ставимо питання не лише про те, чого вимагає від нас ситуація,

але й про те, що в нас самих прагне бути прожитим [4, с.106]. Якщо ми хочемо переконатись у несправедливості життя і безвиході ситуації, ми, володіючи свободою і правом вибору, можемо наполягати на своєму. «Стати пасивним у світі, відмовитися впливати на речі й на інших – це, знову-таки, вибрати себе, і самогубство – тільки один зі способів буття-у-світі» [10, с.754].

Справедливість, як і сенс, неможливо створити, адже вона іманентно властива ситуації, і людині як суб'єктові життєздійснення, який уже наділений почуттям справедливості, залишається побачити її і віднайти, скориставшись можливостями, які відкриває ситуація. У розумінні Ж.-П.Сартра майже кожна подія у світі може розкритися людині тільки як нагода (нагода скористатися, прогавити, знехтувати й т. ін.) [10, с.754]. При сприйнятті сенсу мова йде про виявлення можливості на фоні дійсності [12, с.37]. А.Ленгле визначає сенс як «найціннішу можливість ситуації» [4, с.145]. Тобто життєві ситуації являють собою шанси та можливості реалізувати власне буття. Додати можна лише те, що коли в ситуації важко знайти справедливість-для-себе, вона неодмінно присутня як справедливість-для-іншого, яка пізнається через любов і прийняття.

Таким чином, існують декілька варіантів розкриття і знаходження справедливості в міжособистісній взаємодії, що виступає як життєві події. По-перше, знайти справедливість – це побачити сенс ситуації. По-друге, побачити справедливість – це реалізувати шанс, наданий життям. По-третє, переживання справедливості, як і несправедливості, є досвідом; а досвід, навіть негативний, – це завжди досвід. По-четверте, бачити справедливість можна в ситуаціях, якщо суб'єкт залишає за собою та за іншим право бути неповторним виразом, цінністю людської екзистенції, якої не існувало до й не існуватиме після.

На теперішньому етапі нашого аналізу залишається відкритим питання власне прояву й реалізації справедливості, на відміну від її знаходження. Бути справедливим означає, перш за все, вчиняти справедливо. Але тут відразу може виникнути запитання про критерії цієї категорії, адже справедливість, як і краса, може трактуватись як поняття відносне. В А.Ленгле знаходимо, що справедливе ставлення визначається, насамперед, у співвідношенні із самим собою [4, с.60]. Мова йде про вчинок, узгоджений із власними цінностями, про які нам заявляє внутрішнє Я, наше персональне (Person). Саме наша суб'єктність (наше Я) визначає ситуацію, займає позицію, приймає рішення й діє, у результаті чого несе відповідальність за створювану нею дійсність. «Екзистенційно важливо цілеспрямовано й відповідно до ситуації привносити себе в зовнішній світ: ідеться про вчинок як здійснення екзистенції» [4, с.121]. Отже, вчинок, здійснений згідно з принципом справедливості, передбачає узгодженість із власною совістю, яка може розглядатись як «орган сенсу» (В.Франкл), а також із цінностями суспільства. Вироблення позиції відносно себе та іншого, узгодженість із собою, адекватність власним змістам та вартостям приводить до відчуття людиною себе у своїх діях «правильною» і «виправданою» перед самою собою та іншими.

Продовжити ідею справедливого ставлення до партнера по спілкуванню в рамках екзистенційного аналізу можна, розглянувши основні ідеї Макса Вебера стосовно покликання педагога. У своїй праці «Наука як покликання і професія»

автор акцентує увагу на тому, що «справжній наставник буде сильно остерігатися нав'язувати з кафедри ту або іншу позицію слухачеві чи відверто, а чи шляхом навіювання» [2, с.9]. Викладач, на думку М.Вебера, повинен використовувати свої знання і науковий досвід для того, щоб принести користь студентові, а не для того, щоб нав'язати певні особистісні погляди. Щодо цього автор зазначає, що «було би надто зручно демонструвати власне покликання там, де присутні – у тому числі, можливо, інакодумці (інакомислячі) – змушені мовчати» [2, с.12]. Тобто викладацька етика передбачає розрізнення особистісних уподобань і необхідність нести користь своїми знаннями й методом. Ця теза торкається ще однієї важливої проблематики навчально-виховної взаємодії ВНЗ, а саме – дотримання принципу справедливості з урахуванням особистісної позиції чи виконуваної викладачем ролі. Так, існування двох взаємодоповнювальних категорій «Я-особистість» і «Я-професіонал» [14] у житті та діяльності викладача природно зумовлює відмінності в розумінні суті справедливого ставлення до партнера зі спілкування. Отож завдання викладача в налагодженні продуктивних навчально-виховних взаємин ускладнюється необхідністю рефлексії власної позиції «тут і тепер» і відповідним вибором «справедливої реакції» на актуальне педагогічне завдання в контексті конкретної комунікативної ситуації.

Досягнення справедливості у власних вчинках і діях позбавляє людину почуття провини, яка, за словами В.Франкла, є однією зі складових «трагічної тріади»: страждання, провини та смерті. Реалізація особистісних сенсів у взаємодії через прийняття партнера й уміння сприймати ситуацію як справедливу позбавляє необхідності вдаватися до копінгових стратегій. Останні, за А.Ленгле, створюють стіну між «справжнім» у людині й тим, що представлено на суд оточуючих, захищаючи таким чином від образ, несправедливої критики чи самої можливості будь-якої оцінки [4, с.23]. Альтернативою копінговим реакціям є розвиток самоцінності – здатності поступово ставати для себе остаточною суддею як найвищого прояву здатності людини бути суб'єктом власної екзистенції.

Отже, представлений тут аналіз феномену справедливості як атрибуту суб'єктності викладача ВНЗ відкриває перспективи подальшого вивчення і впровадження в педагогічну практику основних засад суб'єктно-вчинкової парадигмальної моделі психології. Володіння відповідною комунікативною культурою впровадження основоположних начал педагогічної етики в міжособистісних стосунках ВНЗ дозволяє створювати атмосферу справедливості й гуманістичної мотивації професійно-особистісного становлення генерації освічених громадян молодій українській державі.

1. Бех І. Д. Справедливість-несправедливість у міжособистісних взаєминах / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. – К., 2006. – № 1 (50). – С. 5–14.
2. Вебер М. Наука как призвание и профессия / Макс Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – Режим доступа : <http://belintellectuals.com/library/book.php?id=197>.
3. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 216 с. – Бібліогр.: с. 194–213.

4. Ленгле А. Person: екзистенціально-аналитическа теорія личности : сб. статей / Альфред Ленгле ; [пер. с нем. ; вст. ст. С. В. Кривцовой]. – М. : Генезис, 2006. – 159 с.
5. Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – 360 с.
6. Пезешкиан Н. 33 и 1 форма партнерства / Носсрат Пезешкиан ; [пер. с нем.]. – М. : Ин-т позитивной психотерапии, 2005. – 288 с.
7. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи / Носсрат Пезешкиан ; [пер. с нем.]. – М. : Медицина, 1995. – 336 с.
8. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишка, П. Тарашука]. – К. : Основи, Дніпро, 1993. – 415 с.
9. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи : монографія / Г. К. Радчук. – Тернопіль : ТНПУ, 2009. – 415 с.
10. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо : нарис феноменологічної онтології / Жан-Поль Сартр ; [пер. з фр. В. Лях, П. Ткачук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 854 с.
11. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1983. – 445 с.
12. Франкл В. Человек в поиске смысла / Виктор Франкл ; [пер. с англ. и нем. ; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева ; вст. ст. Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
13. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм. ; [общ. ред., сост. и предисловие П. С. Гуревича]. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
14. Черенщикова Д. В. Явище контакту у педагогічному спілкуванні / Д. В. Черенщикова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Соціалізація особистості і суспільної трансформації: механізми взаємовпливу та вияви»], (14–15 трав. 2009 р.). – Чернівці : Книга – ХХІ, 2009. – С. 351–355.